

DE ORCHIDEËN VAN DE  
BRUNSSUMMERHEIDEdoor  
J. H. M. HILGERS

Met foto's van S. J. Dijkstra

In de gemeenten Brunssum en Schinveld is de ontginning der verschillende veengebieden de oorzaak geweest van het verdwijnen van vooral handekenskruiden. Nu er nog maar weinig meer van de oorspronkelijke flora over is kan de recreatie de beslissende oorzaak zijn voor het totaal verdwijnen der zeldzame soorten. Het lijkt mij dan ook de moeite waard enkele vochtige plekken en stukken veengebied te beschermen.

Het uitzoeken van deze gebieden dient te geschieden aan de hand van de publicatie van drs. Boersma, die een vegetatiekundige studie maakte van dit gebied.

Allereerst wil ik het geslacht *Dactylorchis* Vermln. behandelen, daar de Brunssummerheide voor deze handekenskruiden een zeer belangrijk gebied was en gedeeltelijk nog is. Er



*Dactylorchis incarnata*, Vleeskleurige orchis

kwamen soorten en ondersoorten, variëteiten en kruisingen voor die nergens anders in Nederland aangetroffen worden en die zelfs in de meest gebruikte flora's van Nederland niet vermeld staan.

1. *Dactylorchis maculata* (L.) Vermln. Gevlekte orchis.

In het herbarium van de Wever bevinden zich vele exemplaren van deze soort van in totaal 7 vindplaatsen. Daar deze soorten gedetermineerd zijn door Vermeulen zal ik hier en daar een variëteit vermelden.

| Gemeente     | Vindplaats         | Gegevens                                               |
|--------------|--------------------|--------------------------------------------------------|
| 1. Brunssum  | Wolfskeel          | 1906 en 1920.                                          |
|              | "                  | 1921 <i>D. mac.</i> var. <i>helodes</i> (Gris).        |
|              | "                  | 1920 <i>D. mac.</i> var.                               |
|              | "                  | 1920 en 1930 <i>D. mac.</i> <i>vulgaris</i> (?).       |
|              | "                  | var. <i>ericetorum</i> (Linton).                       |
| 2. Brunssum  | Kleiberg           | 1916                                                   |
| 3. Brunssum  | Weiland bij Rumpen | 1920 en 1921.                                          |
| 4. Brunssum  | Engelschbroek      | 1912                                                   |
| 5. Brunssum  | Bouwberg           | 1920 en 1921.                                          |
|              | "                  | 1902 <i>D. maculata</i> x <i>D. deweveri</i> .         |
|              | "                  | 1920 <i>D. maculata</i> f. <i>Subintegrifolia</i> Dr.  |
|              | Heiwijer           | 1903 en 1916 <i>D. maculata</i> x <i>D. deweveri</i> . |
| 6. Brunssum  |                    | 1921                                                   |
| 7. Schinveld | Veen bij Ruischer  | 1921 <i>D. mac.</i> var. <i>ericetorum</i> (?)         |

In het herbarium van Grégoire (Natuurhistorisch museum te Maastricht, evenals herbarium de Wever) vinden we nog een exemplaar van *Dactylorchis maculata* ssp. *ericetorum*, dat in 1950 werd gevonden op de Brunssummerheide. Naar mondelinge gegevens in 1966 van Boersema van het recreatieschap Brunssummerheide zijn nog 3 vindplaatsen bekend van *Dactylorchis maculata*.

2. *Dactylorchis incarnata* (L.) Vermln. Vleeskleurige orchis.

De Wever vermeldt deze soort alleen van de Kleiberg in 1916 en wel twee variëteiten. Dijkstra kent geen vindplaatsen meer van deze

soort en ook Grégoire bezit geen exemplaren. Volgens Boersema zijn er nog 20 ex. aanwezig op een vindplaats in Schinveld. Wanneer de determinatie klopt dient deze plek hier onverwijld beschermd te worden, daar de soort elders in Limburg verdwenen is.

3. *Dactylorchis praetermissa* (L.) Vermln. Rietorchis.

De Wever heeft een herbariumexemplaar van *D. praetermissa* (Druce) Vermln. var. *junialis* Vermln., de gevlekte rietorchis, dat hij vond bij de Kleiberg in 1914. Deze soort wordt later nooit meer vermeld en is wel verdwenen.

4. *Dactylorchis majalis* (Rchb.) Vermln. Breedbladige orchis.

In het herbarium van de Wever bevindt zich een exemplaar uit 1919 van Oeloven. Door Grégoire wordt ze vermeld van de Naenhof bij de waterwinplaats van de staatsmijn Emma in 1936. Deze soort is waarschijnlijk verdwenen. Ze komt elders in Zuid-Limburg nog op enkele plaatsen voor.



*Dactylorchis majalis*, Breedbladige orchis

5. *Dactylorchis deweveri* (?), *traunsteineri* (?), *pseudo-traunsteineri* (?), enz.

De systematiek van deze handekenskruiden is beschreven in het proefschrift van Vermeulen en is een zeer duistere zaak. Het is bijna onmogelijk deze soorten, variëteiten en ondersoorten te herkennen en te determineren in het veld en de verwarring in de literatuur is groot. Ik zal trachten zo goed mogelijk te vermelden wat hiervan bekend is voor de Brunssummerheide.

In het herbarium de Wever zijn de volgende exemplaren van 5 vindplaatsen aanwezig.

| Gemeente    | Vindplaats    | Gegevens                                                 |
|-------------|---------------|----------------------------------------------------------|
| 1. Brunssum | Engelschbroek | 1908 en 1916. <i>Dactylorchis deweveri</i> .             |
| 2. Brunssum | Wolfskeel     | 1906, 1910, 1918 en 1920. <i>Dactylorchis deweveri</i> . |
| 3. Brunssum | Heiwijer      | 1902, 1914, 1916, 1918 <i>D. deweveri</i> .              |
| 4. Brunssum | Bouwberg      | 1920 <i>D. deweveri</i> .                                |
|             | "             | 1914 <i>D. pseudotraunsteineri</i> .                     |
| 5. Brunssum | Kleiberg      | 1920 <i>D. traunsteineri</i> .                           |

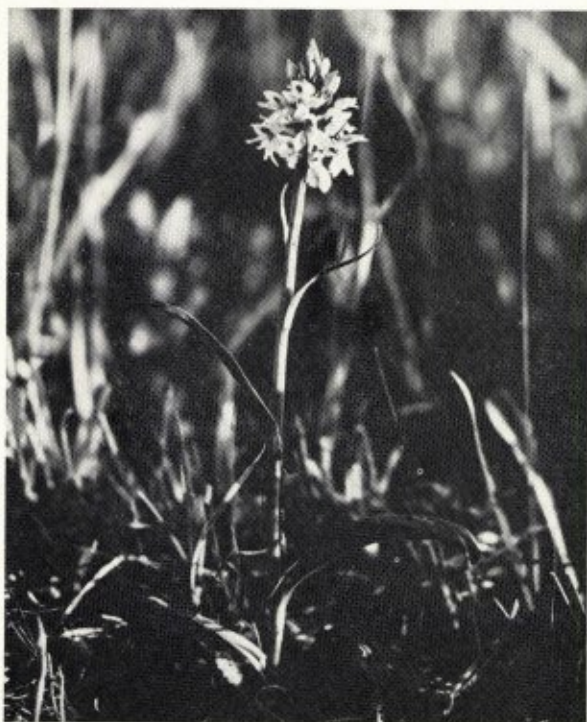
Grégoire's herbarium bevat nog een exemplaar uit 1954 van de soort *Dactylorchis deweveri*, volgens hem gedetermineerd door Vermeulen, die hij ook noemde *Dactylorchis traunsteineri* ssp. *deweveri*, gevonden op de Bouwberg. Dit illustreert de verwarring in de systematiek van deze groep.

Deze *Dactylorchis*soorten kunnen eigenlijk alleen maar gedetermineerd worden door Vermeulen uit Amsterdam. Ze komen in Nederland verder niet of nauwelijks voor en zijn zeer belangrijk voor de Nederlandse flora, in tegenstelling tot de meeste andere soorten van de Brunssummerheide die elders in Nederland nog voorkomen.

Behalve de handekenskruiden zijn er nog andere orchideeën bekend van de Brunssummerheide.

6. *Hammarbya paludosa* (L.) O. Kuntze. Malaxis.

Volgens de Wever is deze soort omstreeks 1900 verdwenen in het Leuffenderven bij Schinveld door ontginning.



*Dactylorchis traunsteineri*, Bosorchis

7. *Gymnadenia conopsea* (L.) R. Br. Grote muggenorchis.

De W e v e r vermeldt ze van het ven bij Schuttersveld en van het Rumpenerven tussen 1930 en 1940, waar ze volgens hem al verdwenen zijn. Ook in het ven bij Ruischer in Schinveld kwam ze voor en verdween in de jaren twintig. De soort wordt niet meer vermeld en is vermoedelijk verdwenen voor 1940.

8. *Platanthera bifolia* (L.) Rich. Welriekende nachtorchis.

De W e v e r vermeldt ze van een veen bij de Bouwberg en van het Engelschbroek. In 1922 is ze volgens hem verdwenen in het veen bij Ruischer. Deze soort (het betreft hier *P. bifolia* var. *densiflora*) is waarschijnlijk verdwenen voor 1950 op de Brunssummerheide. De variëteit uit de moerassige weilanden komt wellicht in heel Zuid-Limburg niet meer voor, in tegenstelling tot de variteit *P. bifolia* var. *laxiflora* der kalkheuvels, die nog aangetroffen wordt in de krijtreservaten.

9. *Epipactis palustris* (L.) Crantz. Moeraswespenorchis.

De W e v e r vermeldt dat ze veel voorkwam in het Rumpenerven tot 1933, toen ze hier door ontginning verdween. In Schinveld verdween ze in het Leuffenderven omstreeks 1926. Bij Schrieversheide stond ze tot 1934 en bij de Walderput was ze aanwezig tot 1924.

Dijkstra kent nog een vindplaats in Brunssum en er schijnen nog ongeveer 150 exemplaren te komen op de plaats 102H van de vegetatiekaart van Boersma. Voor zover mij bekend is er nog een vindplaats elders in Zuid-Limburg van de moeraswespenorchis en wel te Voerendaal.

10. *Listera ovata* (L.) R. Br. Keverorchis.

Van deze in overig Limburg algemeenste soort is minstens nog een vindplaats bekend met honderden exemplaren.

11. *Epipactis helleborine* (L.) Crantz. Wespenorchis.

Dit is de algemeenste orchidee van de Brunssummerheide en ze komt nog op verschillende plaatsen voor. Er zijn zeker honderden exemplaren aanwezig.

Resumerend kan gezegd worden dat verdwenen of vermoedelijk verdwenen zijn de soorten: *Hammarbya paludosa*, *Gymnadenia conopsea*, *Platanthera bifolia*, *Dactylorchis praetermissa* var. *junialis*, *Dactylorchis majalis* en *Dactylorchis deweveri* en verwante soorten en ondersoorten alsmede verschillende variëteiten en kruisingen van het geslacht *Dactylorchis*.

Beschermingsmaatregelen dienen getroffen te worden op de eerste plaats voor de *Dactylorchis* en indien mogelijk voor *Epipactis palustris* en de vegetatietypen waarin ze voorkomt. Indien *Dactylorchis deweveri* teruggevonden wordt dient ze gedetermineerd te worden door Vermeulen en onverwijd beschermd te worden.

Er zijn op de Brunssummerheide 11-13 soorten orchideeën voorgekomen, waarvan er nog 5-7 soorten aanwezig zijn.

### HET RECREATIESCHAP BRUNSSUMMERHEIDE

Het is de natuur die steeds weer opnieuw door ons mensen geteisterd wordt. Op het gebied van de verzorging van het landschap zijn wij onvergefelijk slordig.

Konkreter: een heidelandschap te midden van een dicht bebouwd en geïndustrialiseerd land moet van grote waarde zijn, zeker wanneer deze heide bovendien een unieke plaats inneemt in natuurwetenschappelijk opzicht. Men zou toch naar haar behoud dienen te streven met inschakeling van aller krachten!

De meeste bewoners van de oude mijnstreek zullen zich echter nooit gerealiseerd hebben een dergelijk bezit binnen hun bereik te hebben. En toch is dit zo: de Brunssummerheide.

De heide is tezamen met de Schinveldse bossen in het streekplan Oostelijke Mijnstreek door het provinciaal bestuur van Limburg aangeduid als gebied met bijzondere landschappelijke waarde. De provincie heeft bepaald dat in een groot gedeelte van deze gebieden geen afgravingen mogen plaatsvinden. Bovendien geldt voor nagenoeg het hele gebied meldingsplicht aan de rijksplanologische dienst.

Het rijksinstituut voor veldbiologisch onderzoek ten behoeve van natuurbehoud (R.I.V.-O.N.) heeft een vegetatiekaart vervaardigd met een beschrijving van het landschapsschoon, recreatiemogelijkheden, kwetsbare gebieden, bosbouw, de natuurwetenschappelijke betekenis (zeer uitvoerig) en de mogelijkheden voor de instandhouding. Benadrukt wordt het hele bij-

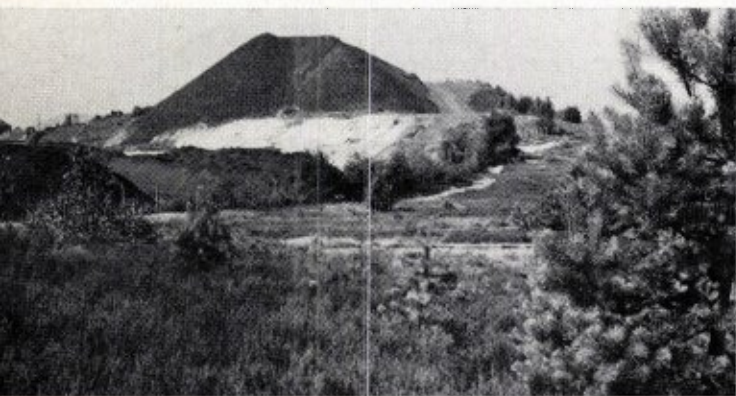
zondere karakter van de Brunssummerheide dank zij de aparte geologische gesteldheid (het is de enige heide op tertiaire gronden) en het landschapsschoon: steile plateauranden en hoge heuvels vanwaar men prachtige uitzichten heeft o.m. over de grote erosiedalen met talloze kleinere zijdalen en de zwak golvende lage heuvels. Gewezen wordt verder op de wenselijkheid van natuurwetenschappelijk beheer voor de instandhouding van de levensgemeenschappen die karakteristiek zijn voor het landschap. Bepaalde terreinen zullen als natuurreservaat moeten worden beheerd. Herstel van de open heide dient men te bewerkstelligen door het kappen van berken en vliegdennen die er thans in doordringen, en wel spoedig want de snelle



aanwas van deze opslag vormt een ernstige bedreiging voor de oorspronkelijke flora en fauna. Tenslotte dient er volgens het RIVON-rapport vooral op te worden gelet dat het landschap niet wordt aangetast bij de aanleg van wegen, paden en brandgangen en dat recreatieve voorzieningen geen afbreuk eraan doen.

Gelukkig hebben de gemeenten Brunssum, Heerlen, Nieuwenhagen, Schaesberg, Schinveld en Ubach over Worms bij gemeenschappelijke regeling de daarvoor in aanmerking komende natuurgebieden ingebracht in een recreatieschap met een totale oppervlakte van  $\pm 1800$  ha. Aan deze totstandkoming is een voorbereiding van twee jaar voorafgegaan. Een stimulans hierbij is zeker geweest een bijdrage van de Staatsmijnen ad. f 1.000.000,— bij hun zestig-jarig jubileum.

Ook is het provinciaal bestuur bij deze onderhandelingen betrokken geweest. De gemeenschappelijke regeling is eind 1962 in werking





getreden en stelt zich o.a. ten doel uitbreiding en verbetering van het natuurgebied, waarbij zowel passieve als actieve recreatie een kans krijgen.

De kosten worden gedragen door de aangesloten gemeenten in verhouding tot het inwonertal. Door deze bepaling is de toetreding van de kleinere gemeenten met omvangrijke natuurgebieden mogelijk gemaakt.

Voor uitvoering van werken ten behoeve van de recreatie is rijkssubsidie mogelijk evenals voor de aankoop van gronden. Ook de provincie kan nog financieel bijspringen, echter op bescheiden wijze.

Het behoort tot de taak van het recreatieschap het handhaven van de openbare orde binnen het gebied hetgeen kan geschieden middels een strafverordening.

In de planologie speelt de vrijetijdsbesteding een belangrijke rol, ook de openluchtrecreatie in bos en heide. De achtergronden daarvan zijn de verschuiving van de samenstelling van de beroepsbevolking van de agrarische naar de nijverheids- en dienstensector, de sterke stijging en de grotere spreiding van de welvaart en de toeneming van de vrije tijd. De kenmerken van deze gewijzigde omstandigheden zijn de sterke verstedelijking, de vijfdaagse werkweek, de betaalde vakanties en de toenemende motorisering.

Tot de taak van het recreatieschap behoort in niet geringe mate de behartiging van deze recreatiemogelijkheid voor de bevolking van de Mijnstreek. Daarvoor zullen voorzieningen

moeten worden getroffen zoals de aanleg van wegen en parkeerterreinen, picknickplaatsen, fietspaden, het plaatsen van rustbanken, schuilhutten enz. Dergelijke voorzieningen, begrepen onder de benaming actieve recreatie, zullen het beste worden aangebracht aan de rand van het eigenlijke heidegebied, terwijl als rust- en stiltegebied in aanmerking komen het centrum van de heide en de Schinveldse bossen. Hieruit zullen bromfietsen, motoren, auto's en andere lawaaimakende apparaten moeten worden geweerd. Ook de paardensport dient te worden geregeld. Plannen hiervoor zijn deels in bewerking, deels reeds verwezenlijkt.

De bevolking rond de Brunssummerheide telt thans 250.000 zielen. Dit getal wordt over 25 jaar geschat op 350.000. Door zijn ligging nabij deze bevolkingsconcentraties wordt het gebied van het recreatieschap van alle zijden bedreigd. Niet alleen door de voortschrijdende bebouwing vanuit de omliggende woongebieden of door de mijnen ten behoeve van slik- en steenbergenging. Ook werden naar dit gebied allerlei activiteiten gedrongen waar men elders geen raad mee wist. De vuilnisstort van de gemeente Heerlen aan de Heerenweg is wel het ergste voorbeeld. De voornaamste bedreiging komt echter van de ontginning van delfstoffen, grind, zand en klei en voorheen bruinkool.

Deze laatste dreiging heeft thans haar hoogtepunt bereikt met de aanvraag van de erven Menten met zeer invloedrijke deelgenoten, zowel in de bestuursorganen hier in het zuiden als in de regeringsapparaten in het westen, om

zilverzand te mogen ontginnen in hun bezitting, het landgoed Heihof, (groot ca 103 ha.), dat de kern uitmaakt van het door het provinciaal bestuur aangewezen beschermde gebied op de Brunssummerheide (groot 500 ha.).

Het is het college van gedeputeerde staten dat over een dergelijke aanvraag heeft te beslissen.

Zeer onlangs werd nog een afgraafvergunning aangevraagd door de directie van de Oranje-Nassaumijnen voor een terrein, 75 ha groot, dat nagenoeg geheel tussen het recreatieschap en de bebouwing van de gemeente Heerlen ligt. Het bestaat uit landbouwgronden waartussen kleine bosjes, die druk bij de recreatie van de Heerlense bevolking gebruikt worden. In het bestemmingsplan van de gemeente Heerlen wordt het beschouwd als beschermd landschap, een groene strook, tevens waterwingebied. In het streekplan Oostelijke Mijnstreek is het aangeduid als een gebied van bijzondere landschappelijke waarde en waterwingebied. Inderdaad werd het door de Oranje-Nassaumijnen gekocht onder het mom de waterwinning veilig te willen stellen.

Bij inwilliging van dit laatste verzoek door gedeputeerde staten worden zo goed als alle toegangswegen tussen de buitenwijken van Heerlen en de Brunssummerheide afgesneden. Er zal een fraai landschap verloren gaan. Ook de mogelijkheid om water te winnen zal verdwijnen.

Maar nog ernstiger is het dat in dat geval de aanvraag van de erven Menten moeilijk zal kunnen worden geweigerd. Anderen staan dan onmiddellijk gereed een overeenkomstig verzoek in te dienen. Alle terreinen waar zilver-

zand in de grond voorkomt zullen wij dan praktisch kunnen afschrijven. Daarmede zou een geologisch uniek natuurterrein, een natuurmonument van de eerste rang, een kostbaar recreatieterrein midden in een dicht bewoonde streek voorgoed vernietigd zijn.

Gelukkig zijn ernstige bezwaren tegen genoemde afgravingen gerezen, niet alleen van gewestelijke organisaties, maar ook van grote landelijke instellingen. Hieruit mag de conclusie worden getrokken dat het behoud van de Brunssummerheide van nationaal belang wordt geacht.

Moge het algemeen belang ook bij dit provinciaal bestuur de voorrang hebben zodat afwijzend zal worden beschikt zowel op het verzoek van de erven Menten voor de Brunssummerheide als op dat van de Oranje-Nassaumijnen voor het open landschap ten zuiden daarvan.

Toch zit er iets onbillijks in iemand te dwingen een zeker geldelijk voordeel voorbij te laten gaan omdat men hem verhindert zijn eigen bezittingen te exploiteren. Daar zou de gemeenschap iets tegenover moeten stellen, bijv. een financiële schadeloosstelling, of de overname van de in de grond aanwezige delfstoffen door het recreatieschap voor een prijs die uit de winst van de verboden onderneming zou kunnen worden berekend.

B. H. Boersema

Voorzitter Kringraad Limburg en lid Hoofdbestuur van het Instituut voor Natuurbeschermingseducatie (I.V.N.)

